

УДК 551.435

ВПЛИВ РЕЛЬЄФУ НА ФОРМУВАННЯ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ МАЛОГО ПОЛІССЯ

С. Жежерун

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000, Україна*

Визначено вплив природних чинників (зокрема, рельєфу та гідрології) на процес локалізації міських поселень Малоого Полісся. З'ясовано, що характерними типами рельєфних ситуацій, які використовували для локалізації міських поселень регіону, є долинні (місця сходження двох рік та річкові острови), височинні (використання лесових або крейдових пасом), крайові (розташування в прикрайових зонах Розтоцького та Гологоро Кременецького уступів).

Ключові слова: рельєф, типи рельєфних ситуацій, планувальна структура, еволюція планувальної структури, міські поселення, Галичина, Мале Полісся.

Сучасні темпи урбанізації щораз чіткіше висвітлюють суперечності завдань збереження природних і культурних особливостей міського середовища та його адаптації до нових швидко змінюваних вимог людської життєдіяльності. Для вирішення такого типу проблеми необхідне дослідження розвитку міських поселень у просторі та часі.

Важливим, зокрема, є висвітлення початкових кроків у становленні міст, виявлення причин тієї чи іншої просторової локалізації міського поселення і наслідків, що вплинули на його подальший розвиток.

Проблеми формування та розвитку міських поселень на теренах Галичини в цілому та Малоого Полісся зокрема неодноразово привертала увагу вчених. Такі дослідження можна систематизувати в низку напрямів: історичні, історико-архітектурні, архітектурно-урбаністичні, ландшафтно-архітектурні, еколого-урбаністичні, еколого-географічні.

Історичний та історико-архітектурний напрям. У працях цього напрямку, наукових пошуках та дослідженнях робили спроби систематизувати розрізнену інформацію з архівних джерел у хронологічному порядку. Результати досліджень викладали у формі нарисів з розвитку найвідоміших історичних міст. Серед таких досліджень треба згадати праці М. Балінського та Т. Ліпінського, Д. Зубрицького, І. Шараневича, А. Шнайдера, А. Петрушевича, Ю. Захарівича. Надзвичайно цінні матеріали з географії, історії та урбаністики міських і сільських поселень Галичини містила багатотомна енциклопедична праця “Словник географічний королівства польського та інших слов'янських країн”, яку почали видавати 1888 р. і в якій були стислі довідки про переважну більшість поселень.

Згодом з'явилися наукові праці І. Созанського, І. Крип'якевича, М. Грушевського, В. Щербаківського, С. Томашівського, В. Січинського, М. Голубця та інших дослідників.

Важливу роль в активізації досліджень давніх українських міст відіграло Наукове товариство імені Тараса Шевченка (НТШ), яке почало діяти у Львові 1873 р. У працях НТШ проблема досліджень еволюції міст була поставлена на новий вищий щабель. Методика досліджень, крім використання та опрацювання документальних архівних та літературних джерел, була збагачена працями з вивченням об'єкта в натурі, розшуками топографічних доказів на місцевості та ін. [1].

Можна ствердити, що до 1940-х років опубліковано розвідки з історії досить значної кількості міст та містечок Галичини. Загальним недоліком праць того часу був їхній "констатаційно-історичний" характер, тобто виклад історичних подій за хронологією згідно із збереженими документальними джерелами. Як звичайно, у цих дослідженнях не аналізували еволюції міського плану та його розвитку як міста в цілому і його окремих комплексів.

До *архітектурно-урбаністичного спрямування*, передусім, належать праці Інституту Укрзахідпроектреставрація у м. Львові, де з 1980 р. виконано понад 30 історико-архітектурних опорних планів з відповідним влаштуванням містобудівних охоронних зон [1].

Тоді ж з'явилася нова серія праць учених-архітекторів. Це дисертаційні дослідження, пов'язані з вивченням еволюції архітектури та планування міст Галичини, виконані Г. Петришин, С. Кравцова, П. Ричковим, І. Сєдаком, публікації М. Бєвза, А. Гречила, А. Мартинюк, Р. Могитича. О. Рибчинського. Вони дали змогу глибше розкрити урбаністичну історію Галичини, а також висвітлити проблеми планувальних укладів та вигляду давніх міських поселень у сучасних умовах [7].

Проте і сьогодні є актуальною проблема вдосконалення методики досліджень та опису міських поселень Західного регіону.

Ландшафтно-архітектурні та еколого-урбаністичні напрями досліджень міст розвивались на підставі методологічних розробок Т. Звонкової, Є. Перцика, Г. Лаппо, Ю. Саушкіна, Г. Чалої, у яких наголошено на поєднанні урбаністичної і регіональної проблематики, що посилює важливість географічних підходів до проблем міста, а також на потребі проведення конкретних досліджень міст географами [9].

Урбоекологічні та еколого-географічні дослідження міських систем та міського середовища мали на меті вивчення всіх аспектів життя міста: його структури, будови, функціонування, тенденцій змін в історичному розвитку і на сучасному етапі. Методологічні основи цих досліджень розробили Д. Тимофєєв, Ю. Сімонов, І. Черваньов, І. Ковальчук, Ю. Дмитрук та ін. [2, 5].

Окремо треба виділити ландшафтні, морфологічні та інженерно-геоморфологічні дослідження регіону для потреб містобудування, які проводили на кафедрі геоморфології та палеогеографії Львівського державного університету імені Івана Франка. Перш за все, це відомі праці П. Цися, К. Геренчука, А. Богуцького, Я. Кравчука, Ю. Зінька, Р. Гнатюка [8, 10].

Значний внесок у дослідженні західних регіонів України зробили вчені об'єднання Західукргеологія – це картування території та текстові обґрунтування.

Ландшафтним, у тому числі морфологічним, дослідженням регіону Малого Полісся присвячені праці Б. Мухи. [6].

Однак у названих дослідженнях питання геоморфологічної складової в процесі формування міських поселень або опущені, або розглянуті коротко. В окремих геоморфологічних дослідженнях, здебільшого, нема аналізу взаємозв'язку урбосистем.

Нерозкриті в наукових працях зазначених напрямів питання про:

- характерні типи рельєфних ситуацій, що їх використовували давні будівничі Галичини для локалізації міських поселень (протопоселень);
- характерні типи планувальних рішень забудови в тій чи іншій рельєфній ситуації;
- характерні послідовні зміни планувальних рішень, що пов'язані з еволюцією історичного, економічного та соціального розвитку міських поселень.

Завдання цього дослідження такі: визначення ступеня і характеру впливу природних чинників (зокрема, рельєфу) на процес формування міських просторових структур; виявлення об'єктивних стійких поєднань морфологічних характеристик, що визначають особливості типів просторової локалізації міських поселень; виявлення характерних особливостей еволюції планувальної структури.

Деякі з цих проблем детальніше розглянуто на прикладі району Малого Полісся.

За історичний період з XIV по XXI ст. в межах Малого Полісся зафіксовано 37 міських населених пунктів. За нашими підрахунками, коли брати до уваги всі поселення, які коли-небудь мали статус міста, то їх близько 44.

Якщо говорити про вік, то найстаршими можна назвати Белз (1377), Глиняни (1397), Лопатин, Куликів. На кінець XV ст. вже відомі міста Олесько (1441), Угнів (1462), Новий Яричів (1469).

У XVI ст. додалася значна кількість нових міських поселень у басейні верхнього Бугу і Стиру: Кукизів (1502), Потелич (1502), Добротвір (1509), Великі Мости (1549), Щуровичі (1553), Магерів (1591).

До XVII ст. належать: Жовква (1603), Топорів (1605), Сасів (1615), Рава-Руська (1622), Броди (1629), Тартаків (1685), Криштинопіль (1672) [4, 12, 13].

З XVIII ст., відомий Новий Витків (1775). В останні роки XVIII ст. переформувалося на місто с. Винники, що під Львовом.

Для Холоїва, Соколівки, Станіславчика, Радехова бракує даних, на підставі яких можна визначити приблизну дату надання їм міських прав, не кажучи вже про час заснування поселень.

У XX ст. за радянський період виникло два міста і ще два – Соснівка та Гірник – збудовані на нових вільних ділянках неподалік від старих міст.

У межах Малого Полісся немало таких поселень, які раніше мали міські права, та з часом їх втратили. Наприклад, ще в 1921 р. під час першого перепису населення як міста фігурували Лешнів, Білий Камінь. Значно раніше, однак, невідомо коли, перестали зачислювати до міських поселень Куткір, Новий Милятин, Малі Мости, Погорільці, Романів, Стремільче, Угринів, Вижняни.

У розташуванні давніх і молодших міських поселень на Побужжі очевидним є зв'язок з річковою мережею, а також з крайовими зонами (уступами Подільської та Розтоцької височин, крейдових піднять тощо). Зокрема, серед 13 давніх і 33 молодших міст 11 поселень займають приуступове положення. Залежність від річкової мережі є значно більшою: за винятком Лопатина, Холоїва і Соколівки, всі поселення розташовані безпосередньо поряд з ріками [11].

Головні рельєфні ситуації, до яких приурочені осередки давніх міст Малого Полісся – долинні, височинні, крайові, перехідні.

У межах долинних рельєфних ситуацій переважають місцевості заплавл, широких терас, низьких плоских межиріч. Характерна значна заболоченість території та незначна амплітуда відносних висот (до 10 м), розвинуті флювіальні, флювіогляціальні та еолові

форми рельєфу, поширені в середній смузі Малого Полісся (центрально-малополіські ландшафти).

Ситуаційно давні міські поселення у межах долин розташовані переважно в річкових “вилках”, що добре видно на прикладі Белза, Буська, Глинян, Стремільчого, Варяжу, Куткора, Кам’янки-Бузької.

Кристинопіль, Сасів, Кукизів також розташовані на злитті двох водних потоків, завдяки чому місто оточене річковими руслами (коритами) в поєднанні з підмоклими днищами долин. Однак таке положення дещо відмінне від описаного вище. Названі міста розташовані поза властивими річковими “вилками”, тобто не всередині кута, утвореного двома річками, що зливаються (тобто на злитті двох рік), а відразу ж трошки нижче цього злиття, всередині розгорнутого кута, який утворюють головна ріка та її притока [11].

Подібні умови захисту утворюють також дві паралельні між собою ріки, що протікають на невеликій відстані одна від одної. Пара таких паралельних рік забезпечувала охорону поселення з двох боків, а перекопані між ріками канали формували оборону з двох інших сторін міста. Класичним прикладом такого місцезнаходження є Топорів.

Давні будівничі охоче використовували також річкові острови. Формування міст на річкових островах часто пояснюють існуванням тут раніше полегшеної переправи через ріку. Однак зазначимо, що поділ ріки на рукави не завжди пов’язаний з обмілінням головного русла ріки. Виникнення і розвиток на річковому острові міста, швидше за все, треба пов’язувати з наявністю тут найліпших умов для його оборони. Інакше тяжко було б пояснити виникнення Білого Каменю й Угринова в верхній течії Буг, тобто на незначних ще водних структурах, що не могли створити поважної перешкоди для комунікацій. Крім того, низинні ріки, які течуть з малим нахилом у долинах, що часто заболочені, набагато легше перетнути в місцях, де вони течуть єдиним руслом, ніж там, де внаслідок розгалуження виникає потреба перетинати їх кількарізово по заболоченій місцевості.

У разі використання долинних рельєфних ситуацій забудова міста може бути приурочена до річкових терас (Червоноград-Кристинопіль, Станіславчик, Гірник), терасових заплавних або еолових островів (Броди, Топорів, Буськ), вершинних поверхонь корінних берегів, що безпосередньо піднімаються над заплавою річки (Великі Мости, Старий Добротвір, Белз, Угнів).

Височинні рельєфні ситуації є такі:

а) лесових височин – домінують місцевості лесових плато або лесових пасом, підпорядковане значення мають місцевості широких заболочених долин. Амплітуда відносних висот досить відчутна, інколи сягає 50 м. Такі місцевості характерні для Пасмового Побужжя, де в рельєфі переважають плосковерхі пасма, поділені широкими колись сильно заболоченими долинами. Забудова залежно від вертикального розчленування території може бути приурочена до вершинних поверхонь та схилів і до терас та вершинних поверхонь. Такі сухі підняття серед боліт використовували під будівництво поселень дуже часто. Класичним прикладом такого місцезнаходження є Новий Яричів, розташований на піднятті ланцетоподібної форми, майже відірваному від Куликівського пасма серед боліт і торфовиськ, що покривали дно Яричівського потоку.

Куликів, Новий Милятин займають подібні підняття у вигляді сухих півостровів, що були обмежені з трьох сторін підмоклими заболоченими долинами. Для оборони поселення зі сторони “сухого” півострова використовували дуже поширений у ранньому

середньовіччі спосіб: влаштували перекоп і насипали вал. (Приклади застосування таких перекопів маємо в Белзі, Буську, Глинянах, Звенигороді);

б) крейдових піднять – домінують місцевості обширних пологосхилових крейдових піднять, підпорядковане значення мають місцевості широких заболочених долин, які оточують краї цих піднять або врізаються в них у вигляді заток. Горизонтальне розчленування рельєфу незначне, амплітуда висот переважно невелика, інколи може сягати 20–30 м. Такі місцевості характерні для денудаційної Радехівської височини.

Серед міст, локалізація яких прив'язана до цих піднять, можна назвати Стоянів, Радехів, Лопатин, Новий Витків, Соколівка, Вузлове, Лешнів. Забудова тут завжди розташована на пологих педиментах крейдових піднять.

Крайові рельєфні ситуації поширені на стику низовинних та горбогірних ландшафтів Малоого Полісся, Розточчя, Гологір та Вороняків. Зв'язок міст Малоого Полісся з уступом Поділля та Розточчя є двояким. Визначальний момент формування поселень при крайових уступах – вихід (відкриття) тут водоносних горизонтів у вигляді численних джерел, що виходять на рівні контакту третинних відкладів і крейдової основи. Джерела, що били на схилах, і водні потоки, які з них формувалися, – це та притягальна сила, завдяки якій уступ Поділля і його підніжжя посилено заселяли люди ще з кам'яного віку.

Факт існування високодебітних і численних джерел на схилах уступів Поділля та Розточчя не є визначальною і достатньою умовою для виникнення і формування міських поселень у цій місцевості. Причиною перетворення деяких “крайових” поселень на міста було те, що лежали вони на зручних переходах, які вели з Побужжя через уступ на Подільську височину, а також упоперек Розточчя на Сандомирську низовину [12].

На шляхах, що проходили через зниження Подільського уступу до долин Свіржа і Гнилої Липи та інших, розташовані Романів, Погорільці, Золочів, Білий Камінь і Сасів.

Загалом, можна говорити, що регіон Малоого Полісся був сприятливим для формування середніх та малих міських поселень, значна частина яких втратила міський статус.

Поряд з природними чинниками, на розвиток міст значно впливали соціально-економічні та політичні умови. На кожному етапі відбувалося взаємне достосування функціональної ролі, соціально-політичної схеми устрою до фізико-географічних умов території міста. На кожному етапі історичного розвитку існував конкретний набір природних (у тім числі рельєфних) чинників, які або сприяли, або перешкоджали розвиткові поселення.

З урахуванням регіональних особливостей можна виділити такі закономірні етапи формування планувальних структур міських поселень Малоого Полісся:

- збереження компактного плану переважно більшістю поселень на початковій стадії розвитку (з розташуванням вихідного “ядра” в долині ріки, вершині пасма чи ін.);
- наступне освоєння територій з найменш складним рельєфом або подальше освоєння тієї самої морфологічної одиниці. Це рано чи пізно призводить до порушення компактності планувальної структури поселення;
- утворення лінійних, розгалужених або різнотипових групових структур, що відповідають конфігурації морфологічних структур і модифіковані наявністю “економічних центрів тяжіння” (залізниця, промисловий район) [3].

У межах досліджуваного регіону є міста, що пройшли в розвитку всі названі етапи (Золочів, Броди, Жовква, Великі Мости), і такі, що в якогось часу сповільнили розвиток,

“законсервувавши” планувальну структуру, сформовану на ранніх етапах, часто такі поселення сьогодні мають статус сіл (Звенигород, Щуровичі, Гартаків, Стоянів).

На підставі досліджень цього регіону можна виділити чітку приуроченість міських поселень до трьох типів рельєфних ситуацій: долинних, височинних та крайових.

Отже, міські поселення Малого Полісся в зв'язку з еволюцією історичного, соціального та політичного розвитку пройшли ті чи інші етапи формування планувальних структур. Більшість з них припинила розвиток планування на двох так званих ранніх етапах, не сформувавши розгалужених типів “функціонального” планування, що було наслідком зміни в часі різноманітних умов: мілітарних (інколи відпадає потреба оборонних рис рельєфу), регіональних та геополітичних (вигідність розташування), комунікативних (розвиток нових засобів комунікації) і, зрештою, природно-територіальних (резерв територіального зростання).

Розвиток еволюційно-планістичних досліджень необхідний для вивчення просторового аспекту формування того чи іншого міського поселення та його елементів. Такий аналіз повинен стати однією зі складових ландшафтно-архітектурних, урбоекотичних, еколого-географічних досліджень для потреб містобудування.

-
1. Бевз М. Становлення містобудівних досліджень в Галичині // Вісн. ДУ “Львів. політехніка”. – Сер. архітектура. – 1999. – № 379. – С. 29–38.
 2. Дмитрук О.Ю. Урбаністична географія з основами урбоекотичії (ландшафтознавчий аспект): Навч. посібн. – К.: ВПЧ Київ ун-т, 2000. – 140 с.
 3. Жежерун С.Ю. Типологія і динаміка геоморфологічної ситуації міст західного Волино-Поділля і Передкарпаття // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 2001. – Вип. 28. – С. 93–97.
 4. Історія міст і сіл української РСР. Львівська область. – Київ, 1968.
 5. Ковальчук І.П. Еколого-геоморфологічний аналіз урбосистем // Українська геоморфологія: стан і перспективи. – Львів: Меркатор, 1997. – С. 202–204.
 6. Муха Б.П. Підходи к районированию, генезис и структура ландшафтов Малого Полесья // Физ.география и геоморфология. – 1981. – Вып. 26. – С. 15–20.
 7. Петришин Г.П. Природно-ландшафтные основы процесса градообразования: Автореф. дисс. канд. архитектуры. – Москва, 1990. – 24 с.
 8. Природа Львівської області // За ред. К.І. Геренчука. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1972. – 151 с.
 9. Перцик Е.Н. География городов (геоурбанистика): Учеб. пособие. – М.:Высш. шк., 1991. – 319 с.
 10. Цись П.М. Геоморфология УРСР. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1962.
 11. Malicki A. Położenie geograficzne miast na nadbużu // Prace instytutu geograficznego U.J.K. we Lwowie. – 1937. – S. 19–42.
 12. Kalinowski W. Miasta Polskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. – Warszawa, 1963. – T. 8. – Z. 3–4 – S. 167–225.
 13. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880 – 1902. – T. 1–15.

INFLUENCE OF A RELIEF ON FORMATION OF MALE POLISSIA'S URBAN SETTLEMENTS

S. Zhezherun

*Ivan Franko National University of Lviv,
Doroshenko Str., 4, UA – 79 000 Lviv, Ukraine*

Task of the given research was definition of influence for the natural factors (in particular of relief and hydrology) on localization process of Male Polissia's urban settlement.

Is established, that by characteristic types of relief situations, which was used for localization of urban settlements of the given region are: **valleyational** – meeting place of two rivers and river islands, **heightional** – use loess or chalk ridges and leas, **borderational** – arrangement in border zones Poztotskij and Gologoro Kremenetskij benches.

Research of such type permit more full to restore process of formation of urban settlements and to find out by what grade of an arrangement in this or that relief situation have affected the further development of Male Polissia's cities in particular.

Key words: relief, types of a relief situation, planning structure, planning structure evolution, urban settlements, Galychyna, Male Polissia.

Стаття надійшла до редколегії 14.07.2005
Прийнята до друку 28.07.2005